

Deviantinis elgesys

Santrauka

Šio straipsnio tikslas – pateikti ir aptarti deviantinio elgesio sampratą, kuri išsikristalizavo per keletą paskutiniųjų dešimtmečių. Deviantinis elgesys – tai polideterminuotas reiškiny, atspindintis skirtingo lygmens kintamųjų dydžių sąveiką. Šiems dydžiams priskirtini makrosociologiniai, socialiniai-psichologiniai ir individualūs asmenybės veiksniai. Pripažįstant, kad konformistai ir deviantai turi tuos pačius esminius komponentus, straipsnyje pagrindinis dėmesys skiriamas ne normoms, ne grupėms ar visuomenei, o individams. Tyrinėjant įvairius deviantinio elgesio atsiradimo ir raidos tipus ypač svarbi simbolinio interakcionizmo perspektyva. Deviantinio elgesio dinamika sunkiai suprantama neįsisąmoninus santykių tarp deviantinio veiksmo ir asmens identifikavimosi, nes asmuo aktyviai kuria savo koncepciją. Savo identitetą jis kuria derindamas įgytą patyrimą su jam svarbių kitų asmenų nuomone. Šiuo atveju asmuo nėra vien pasyvus *žymėjimo* reakcijų fiksuotojas, jis sugeba įvertinti savo veiksmus, remdamasis savojo *Pats* koncepcija, atmesdamas ar pripažindamas aplinkinių sprendimus, galinčius daryti įtaką savęs supratimui.

Visuomenės tyrinėtojai visą laiką siekė išsiaiškinti, kodėl kai kurie nariai pažeidžia visuotinai pripažintas normas ir taisykles. Antai veikale *Valstybė* Platonas aprašinėja deviacijas Atėnų visuomeninėje kultūroje, o A.Comte'as sukuria savarankišką mokslą panašioms socialinėms problemoms tyrinėti. Dabartiniai socialinės srities filosofai daug dėmesio skiria socialinės tvarkos ir dezorganizacijos, socialinės kontrolės ir individo laisvės, konformiškumo ir deviacijos tyrimams.

Individai (ir visa visuomenė) pasaulį suvokia ir interpretuoja pasitelkę vyraujančios kultūros sąvokas ir kategorijas. Tad kultūra yra tarsi pasaulio suvokimo antsluoksniis. Ši teiginį būtų galima pagrįsti tikrosios deviantų prigimties analize. Deviacija ilgą laiką buvo suprantama kaip tam tikras individo požymis, kaip būdinga asmens raiška ar elgesys: delinkventas, homoseksualas, protiškai atsilikęs ir pan. Šią nuostatą ilgą laiką gynė pirmieji socialinės patologijos teoretikai (19; 2), ja vis dar

remiamasi atliekant klinikinius ir kriminologinius tyrimus. Sociologams deviacija yra veikiau socialinių situacijų, socialinių sistemų, o ne individo formali nuosavybė. Iki šiol dar neturime visuotinai pripažinto deviacijos turinio apibrėžimo. Vis dėlto ryškėja dvi savybės, padedančios apibūdinti šį reiškinį (5; 120). Pirmoji iš jų parodo, kad deviacija yra vyraujančių normų pažeidimas; normos apibrėžiamos kaip tam tikra seka: religinės normos skatina erezijas, įstatyminės normos – kriminalinius nusikaltimus, sveikatos normos atveria kelią ligoms, kultūros normos ugdo ekscentriškus ir t.t.

Normos reglamentuoja daugelį socialinių situacijų, todėl jų apibrėžimas yra labai platus, apimantis visas socialinio gyvenimo sferas (13; 518). Pvz., aptinkamos socialinių klasių deviacijos (kai pažeidžiami socialinės klasės norminio elgesio lūkesčiai), situacijų deviacijos (kai pažeidžiamos draugų grupės normos). Antroji savybė išryškina deviaciją kaip *stigmatos*

kūrimą, savotišką etikečių klįjavimą tam tikrai elgesio rūšiai (elgesys dažnai nuvertinamas, diskredituojamas, atmetamas). Šis požymis apima platų socialinio gyvenimo spektrą: savo pažįstamus žmones galima laikyti deviantais paprasčiausiai dėl to, kad šie per daug kalba ar raugėja, o teroristai gali įgauti politinių kankinių įvaizdį, kadangi žavimasi jų vertybėmis. Šiuo atveju deviacijos tyrimą reikėtų sieti su išaiškinimu, kokią poveikį individui turi *stigmatos* sukūrimas ir jos taikymas.

Normų pažeidimo ir *stigmatos* taikymo tradicijose deviacija yra kintama, neapibrėžta ir progresuojanti sąvoka. Individo įvardijimą deviantu sąlygoja normų suvokimas ir įprotis klijuoti etiketes konkrečiame socialiniame kontekste. Problemos kyla ne tik dėl sąvokų neapibrėžtumo, bet ir dėl gausybės sociologinių deviacijos tyrimų.

Šiuolaikinė deviacijos analizė iš esmės grindžiama Emilio Durkheimo pateiktais dviem pagrindiniais problemos tyrimo atramos taškais. Pirmiausia jis nagrinėja *anomie*, t.y. visuomeninių normų silpimo ir jų atmetimo procesą, kurį aiškiai matome vykstant spartiems epochų socialiniams pokyčiams. *Anomie* žymi socialinėje struktūroje atsiradusią įtampą, pertrūkį. Ši E. Durkheimo idėja skatino nagrinėti deviaciją ne tik vertinant konkrečią asmenybę, bet ir pabrėžiant, jog šiandieninė deviacija gali būti ateities socialinės struktūros pranašas. Ši idėja susilaukė gausaus pasekėjų būrio: 1) sukuriama teorija, aiškinanti deviaciją kaip socialinės tvarkos krizės atspindį [R. Mertonas ir jo *anomijos* teorija (14)]; 2) aptariami miesto susiskaldymo į autonomines dalis padariniai [(*perėjimo zonų idėja* (20; 65))]; 3) pateikiama *subkultūros teorija* (20; 148).

E. Durkheimas daug dėmesio skyrė ir deviacijos funkcijų tyrimams. Veikale *Sociologijos metodo taisyklės* jis iškėlė hipotezę, kad „nusikaltimas yra normalus reiškinys, nes

visuomenės be nusikaltimų nebūna.” (20; 12). Deviacija yra susijusi su visuomeninėmis sąlygomis, kurios neretai būna nenormalios arba pataloginės. Deviacija yra kiekvienos visuomenės raiškos dalis. Ši paradoksaliai skambanti tezė apie deviaciją kaip normą E. Durkheimo buvo akcentuojama remiantis keliais būdais. Viena vertus, ši tezė turi statistinį argumentą: visos empiriškai žinomos visuomenės turi savo deviacijas, kurių lygmuo, beje, ilgai išlieka santykiškai stabilus (E. Durkheimas teigia, kad gali egzistuoti ir neįtikėtinais aukštas deviacijos lygmuo, kurį būtina tirti atskirai). Kyla natūralus klausimas, kodėl deviacija yra universalus reiškinys? E. Durkheimas, remdamasis bendresne funkcinė analize, iškėlė hipotezę, kad deviacija atlieka daugelį socialinių funkcijų. Perfrazuodamas Sokratą, jis bandė pagrįsti tezę, kad viena iš universaliųjų deviacijos funkcijų yra jos galimybė įspėti apie neišvengiamus visuomenės pokyčius: šiandieninės deviacijos yra rytdienos pasaulio ženklai. Be abejo, šis apibūdinimas tinka ne visoms deviacijoms, nes kai kurios jų atlieka apologetines sistemos funkcijas ir yra tinkamai prisitaikiusios prie egzistuojančios socialinės tvarkos. Tačiau radikali, besikeičiančios ir besiplečiančios deviacijos atlieka būtent šias funkcijas, nes jos teikia kitokią socialinio pasaulio viziją, kuri laipsniškai tampa vis realesnė. Pavyzdžiui, XVI a. besikeičiančios krikščionių sektos tapo vėlesnės eros Bažnyčiomis. Tiesa, egzistuoja ir priešinga kryptimi veikianti deviacijos funkcija, kuri skatina žmonių bendruomenės solidarumą ir koherentiškumą, nes žmonės vienijasi prieš bendrą priešą.

E. Durkheimo darbai darė labai didelę įtaką šio reiškinio tyrimams. Beje buvo paplitusios ir kitos sociologinės deviacijos genezės tyrimo kryptys. Tai vadinamoji *Čikagos mokykla*, kurios atstovai tyrinėjo deviaciją kaip išmokstamą

kultūrinę normą ir tradiciją. Ši tyrimų kryptis didžiausių laimėjimų pasiekė E.Sutherlando darbuose, kuriuose ilgą laiką buvo tobulinama *diferencinių asociacijų teorija* (19).

Tyrimai vyko ir remiantis *simbolinio interakcionizmo* tradicija. Juose svarbiausias dėmesys buvo skiriamas deviacijų generuojantiems socialiniams procesams. Po kurio laiko ši tyrimų kryptis buvo praminta *etikečių klijavimo* (9,10) ir *socialinio konstruktyvizmo teorijomis*.

Kita deviaciją tirianti kryptis traktuoja ši reiškinį kaip socialinio konflikto raiškos formą. Šios krypties tyrinėtojai pasitelkia *marksizmą, teisės sociologų darbus, feminizmą, kriminologiją, M.Foucault darbus ir diskurso teoriją*.

6-ame ir 7-ame dešimtmečiuose deviacijos tyrimai pasaulyje buvo viena iš produktyviausių polemikos požiūriu sociologijos temų. Vėliau diskusijos prablėso, dėmesys šiai problemai ėmė mažėti. Matyt audringa šių tyrimų epocha pasibaigė susiformavus dar vienai sociologinės ortodoksijos kryptčiai.

Turint galvoje deviantinio elgesio sampratą, kuri išsikristalizavo per keletą dešimtmečių, reikia pabrėžti, jog deviantinis elgesys yra polideterminuotas reiškinys, atspindintis skirtingo lygmens kintamųjų dydžių sąveiką. Šiuos kintamuosius dydžius sudaro: 1) makrosocialiniai veiksniai- bendros socialinės-kultūrinės-etninės savybės, lemiančios bendriausius asmenybės socializacijos ypatumus; 2) socialiniai-psichologiniai veiksniai, apibrėžiantys asmenybę ir pripažintas elgesio normas artimiausioje aplinkoje, šeimoje, bendraamžių grupėje, išryškinantys vertybių sistemą bei kitų žmonių tarpasmeninių santykių pobūdį ir pan.; 3) individualūs asmenybės veiksniai, ženklinantys asmenybės savybes ar bruožus (22; 7).

Sunku pripažinti, kad skirtumui tarp konformiško ir deviantinio elgesio nedaro

įtakos fizinės ar psichologinės asmens savybės. Daugelis žmonių kitaip besielgiančius asmenis niekina arba jų vengia, manydami, kad toks elgesys yra nulemtas individualių savybių ir charakteristikų, kurios iš esmės skiriasi nuo "normalių". Sakoma, kad asmuo yra alkoholikas, nes jis "neturi valios" gyventi, yra "silpnas" ar "yra paveldėjęs". Teigiama, kad kriminaliniai nusikaltėliai dėl "charakterio trūkumo" nesugeba įveikti savo agresyvumo (3; 165.). Įsitikinimas, kad deviantai yra kitokie, kad jie skiriasi nuo "normalių" žmonių, yra nekorektiškas. Deviantinis elgesys yra žmogiškas elgesys. Esminiai procesai, formuojantys elgesį, yra tie patys ir konformistams, ir deviantams. Subprocesai priverčia deviantus veikti žmogiškosios prigimties rėmuose. Esminiai socialiniai procesai, lemiantys žmogaus elgesį, yra tie patys, todėl jų sąveika turi įtakos tiek kaliniui, tiek kalėjimo prižiūrėtojui, korumpuotam valdininkui ar teisingumo sistemos tardytojui, narkomanui ar jo gydytojui. Žmonės veikia visuomenėje sąveikaudami, todėl psichologiniams žmogaus elgesio aiškinimams paprastai trūksta išsamumo.

Individai retai būna izoliuoti ir labai retai jų veikla nepriklauso nuo aplinkinių žmonių. Dėl šios priežasties individo elgesys negali būti paaiškinamas vien jo asmeninių bruožų, vertybių ar motyvų sąvokomis. Asmenys dažnai elgiasi kitaip nei patys norėtų. Jų elgesiui daro įtakos bendravimas su kitais žmonėmis (3; 166.).

Nereikėtų manyti, kad yra koks nors vienintelis konformiškumo ar nekonformiškumo su socialinėmis normomis ar vertybėmis etalonas. Asmenys gali pažeisti vienas normas, o kitų laikytis labai griežtai. Tie, kurie nesilaiko priimtų visuomenėje seksualinių normų, paprastai gali nevartoti narkotikų, alkoholio, nevogti, nežudyti, neklastoti dokumentų, o asmenys atliekantys ekonominius nusikaltimus,

gali laikytis griežto seksualinio elgesio kodo. Įvairiopa deviacija būdinga ir kai kurių visuomenės narių kasdieniniam gyvenimui (prievarta prieš vaikus ir moteris šeimoje). Nusikalstamosiose subkultūrose elgesio normos gali sutapti su vyraujančios kultūros normomis, pvz., punktualumo, solidarumo ir kt.

Pripažįstant, kad konformistai ir deviantai turi tuos pačius esminius asmenybės komponentus, būtų tikslinga šiuos komponentus panagrinėti smulkiau, pagrindinį dėmesį skiriant ne normoms, ne grupėms ar visuomenei, o individams.

Žmogiškoji prigimtis

Aksioma yra tokia: žmogus turi tiek biologinę, tiek socialinę prigimtį. Be biologinės prigimties negali būti ir žmogiškosios būties. Šios dvi prigimties rūšys sąveikauja be kokios nors ryškios priešpriešos. Žmogus yra gyvūnas, kuris kvėpuoja, maitinasi, ilsisi ir pan. Kaip ir bet kuriam kitam gyvūnui, jam reikalingas tam tikras temperatūros režimas, deguonies balansas, kalorijos, druska. Žmogų veikia biologinės galimybės.

Tačiau biologinė prigimtis nedaro didelės įtakos visuomeniniam ar ant visuomeniniam žmogaus elgesiui. Iki šiol neaptikta tam tikrų fizinių struktūrų ar funkcijų, genų kombinacijų, sekrecijos liaukų, kurios galėtų nulemti žmogaus socialinio elgesio kryptį, determinuoti elgesio tipą ar formą. Asmens aktyvumą neabejotinai sąlygoja fizinės struktūros ar ypatybės. Vis dėlto socialinis aktyvumas priklausys nuo formų, kurios interpretuos kultūros ar subkultūros teikiamą erdvę fizinėms galimybėms.

Kai kurie biologai mano, kad deviantinis elgesys gali būti genetiškai paveldimas kaip akių ar plaukų spalva. Šios orientacijos mokslininkai linkę vartoti tokius terminus kaip „asmuo, gimęs

nusikaltėliu“, „paveldėjęs silpnaprotybę“ ar „gimęs alkoholiku“. Tačiau norint įrodyti, kad deviantinis elgesys yra biologiškai paveldimas, būtina tiksliai nustatyti, kuri žmogaus organizmo dalis - smegenų audiniai, kraujas, ar centrinė nervų sistema - yra įtraukta į paveldėjimo procesą; išaiškinti, kad paveldėjimo kokybė yra pakankamai stabili ir gali paveikti visus rūšies narius. Iki šiol atsakymų į šiuos klausimus dar nėra. Deviantinis elgesys negali būti paveldimas ir dėl tos priežasties, kad nepaveldimos ir socialinės normos, kurios yra tiesiogiai susijusios su šiuo elgesiu. Morale įvairuoja tiek laike, tiek erdvėje. Šį faktą gerai iliustruoja įvairių šalių baudžiamieji kodeksai, kurie ne tik skiriasi vieni nuo kitų, bet ir metų metais keičiasi, - dingsta vienos nusikalstamos veikos, atsiranda kitos. Daugelio žmonių supratimą apie biologinį paveldėjimą galėtumėme įvardinti kaip vienos kartos elgesio socialinį perdavimą kitai kartai. Elgesio tipai, vertybės, kurias tėvai perduoda vaikams šeimoje, nėra vienos ar kitos genų struktūros padarinys, nes tai lemia perduodamas šeimoje patyrimas, joje akcentuojamos vertybės.

Žmogus yra vienintelis gyvūnas, kuris turi kalbą. Ja žmogus geba išsakyti abstrakčias sąvokas, skelbti sudėtingas technines idėjas, įprasminti savo socialinius vaidmenis, moralinius sprendimus. Be kalbos komunikacijos, būtų neįmanomas abstraktus mąstymas, socialinis bendravimas, savęs pažinimas. Kalba leidžia žmogaus būtį suderinti su visuomeninėmis vertybėmis ir normomis. Kalbos dėka skelbiamos mokslinės, moralinės, religinės idėjos. Tas dalykas, kad suaugusios žmogbeždžionės ir žmonių vaikai neturi moralės, sąžinės, religijos, yra grindžiamos būtent tuo pačiu nesugebėjimu kalbos terminais perteikti savo tikslus, uždavinius ar principus.

Kalba stimuliuoja vaikų socializaciją. Bendraudami su kitais žmonėmis kūdikystėje,

vaikystėje, paauglystėje keičiamės patys ir kečiame kitus. Daugelį asmenybės vertybių kyla veikiau iš kolektyvinio, bet ne individualaus patyrimo. Grupės padeda individams ne tik išlikti, bet neabejotinai daro įtaką ir jų pažiūroms (ypač referentinės grupės, kurios normas asmuo pripažįsta kaip savo elgesio orientyrą). Ši grupė nebūtinai turi sutapti su ta, kuriai asmuo priskirtas; pvz., nusikaltėlių grupė delinkventams yra labiau referentinė negu šeima, bažnyčia ar draugai (23;148-149.). Vienos ar kitos grupės tapimą referentine grupe asmenybės atžvilgiu lemia daugelis priežasčių. Pirma, tai grupės normų priimtumas: juo labiau grupės normos ir tikslai priimtinesni, tuo didesnė tikimybė, kad ji taps individui referentine. Antra, asmens statusas grupėje: kuo aukštesnis asmens statusas grupėje, tuo didesnė tikimybė, kad ta grupė taps jam referentine. Trečia, grupės prestižas: referentinėmis tampa aukštesnio prestižo grupės (17;114).

Asmenybės nuostatos glaudžiai susijusios su vyraujančia kultūra bei subkultūros situacijomis, kurių kitimą sąlygoja regionas, socialinė klasė, profesija, religija, išsilavinimas, unikalūs asmens patyrimas. Nepagarbą įstatymams individai paprastai įgyja grupėje. Kai kurie iš jų, įgavę itin brutalų patyrimą korekciniuose institucijose, šią nepagarbą išsiugdo iki neapykantos įstatymams ir teisingumą vykdančioms žmonėms. Svarbu ir tai, kad deviantai dažnai sugeba keisti savo elgesį, prisitaikydami prie situacijos ir nekeisdami savo pažiūrų. Antai, norėdami gauti kokį nors paskatinimą, jie gali prisitaikyti prie kalėjimo vidaus taisyklių. Vis dėlto šis prisitaikymas negarantuoja, kad pakito asmens nusikalstamos elgsenos motyvacija.

Susiformuoja svarbiausi, keičiantys požiūrį, veiksniai: kitoks išorinės įtakos supratimas, padidėjęs įgyto patyrimo pažinimas ir šio požiūrio modelio prestižas. Socialinio patyrimo dėka referentinėse grupėse taip pat įgyjami

veiklos motyvai, suvokiamos vyraujančios normos. Veikiausiai asmenys tik renkasi esamus motyvus, atsižvelgdami į kultūros ir subkultūros normas, konkrečias situacijas, individualų patyrimą. Dėl to deviantai ir konformistai gali pasirinkti skirtingas elgesio formas. Vieni paaugliai patiria malonumą, žaisdami krepšinį ar futbolą, kiti – vogdami automobilius, bėgdami iš pamokų, dalyvaudami grupinėse muštynėse ar tapdami narkomanais. Vieni žmonės jaučia didelį malonumą, pasinerdami į restoranų ar barų gyvenimą, kiti – lankydami bažnyčias.

Savimonės samprata ir identiteto raida

Žmogus yra vienintelis gyvūnas, kuris suvokia, kas esąs, sugeba save vertinti pasitelkęs neigiamus ar teigiamus kriterijus. Žmogaus savimonė nėra įgimta, ji atsiranda dėl socialinio patyrimo ir veiklos, t.y. susiformuoja kaip individo ryšio su veiklos proceso visuma ir kitais šio proceso dalyviais padarinys.

Simbolinio interakcionizmo teorijos klasiko G.Meado (12;133.) manymu, visiškai subrendęs individas ne tik įsisąmonina kitų individų, kitų jam svarbių asmenų požiūrį į jį ir kitus asmenis, bet jis taip pat turi prisitaikyti prie bendros socialinės veiklos, į kurią jis, kaip organizuotos visuomenės narys, yra įtraukiamas. Pripažinęs savo socialinę grupę kaip organizuotos ir kooperuotos veiklos tinkamiausią veiklos modelį, jis išsiugdo savo asmens *aš* suvokimą. Socialiai subrendusio asmens savimonė susiformuoja tada, kai bendruomenė ima jį tarsi valdyti ir kontroliuoti. Šis *Pats* identiškumo atsiradimas ir daro didelę įtaką žmogaus elgesiui visuomenėje. Simbolinio interakcionizmo teorijos šalininkai žiūri į *Pats* kaip į asmenybės tikslą.

Dabartiniu metu vis daugiau socialinės krypties mokslininkų, tiriančių žmonių elgesį, pripažįsta asmens tapatumo svarbą – žmogaus

elgesys priklauso nuo paties savęs suvokimo. Žmogus orientuojasi savo simbolinėje aplinkoje ir stengiasi tapti tuo, kuo mano esąs. Asmens savastimi tampa tai, kas žmoguje atsiranda bendraujant su socialine aplinka: papročiai, taisyklės, normos, stereotipai ir t.t.(visa tai atsiranda formuojantis *apibendrinto kito* sampratai). Imama suvokti, kad žmonės elgiasi pagal tam tikrus abstrakčius vaidmenis ir tie vaidmenys tampa jų nauja prigimtimi. Tačiau žmogus netampa mechanišku aplinkinių žmonių elgesio mėgdžiotoju, nes sugeba suvokti tiek šį procesą, tiek nuolatinę sąveiką tarp individų, t.y. egzistuoja dvi asmens veiklos pusės: pasyvioji ir aktyvioji (abi jos kyla iš socialinės prigimties). Kitaip sakant, žmonių tarpusavio elgesys priklauso nuo to, kokius veiksmus individai atlieka arba ketina atlikti vienas kito atžvilgiu. Atsižvelgdami į konkrečias aplinkybes, žmonės priversti reguliuoti savo elgesį arba daryti įtaką tam tikroms situacijoms. Šitaip išsitraukiama į žmonių veiklą. Tai teigiamas veiksnys, formuojantis elgesį (kitų individų veiksmai gali priversti atsisakyti ketinimų arba tikslų, paskatinti juos peržiūrėti, patikrinti arba atidėti, sustiprinti arba pakeisti juos). Kitų žmonių veiksmai daro įtaką ketinimams, gali sutrukdyti įgyvendinti planus arba užkirsti kelią jiems, gali paskatinti peržiūrėti planus ir reikalauti visiškai skirtingo jų pritaikymo. Savo veiklos kryptį savaip tenka derinti su kitų žmonių veiksmais. Privalu atsižvelgti į kitų žmonių veiklą – jos nederina laikyti vien asmens, kuris ketina atlikti tam tikrus veiksmus arba imasi juos įgyvendinti, raiškos sfera.

Atlikdamas įvairiopus sankcionuotus arba nesankcionuotus visuomenės vaidmenis, asmuo įgyja statusą grupėje (šitaip atsiranda santykis su savimi ir aplinkiniais). Tačiau individo savimonė kaip visuma yra atvira, dėl to individų sąveika vis atsinaujina ir kyla nauji, visuomenei svarbūs socialiniai konfliktai.

Ši simbolinio interakcionizmo perspektyva, traktuojanti individą kaip socialinį objektą, turi ypatingą reikšmę tyrinėjant įvairius deviantinio elgesio atsiradimo ir raidos tipus. Deviantinio elgesio dinamika sunkiai suprantama neįsisąmoninus santykių tarp deviantinio akto ir asmens identifikavimosi, nes asmuo aktyviai kuria savo koncepciją. Savo identitetą jis kuria derindamas įgytą patyrimą su jam svarbių kitų asmenų nuomone. Šiame procese asmuo nėra vien pasyvus *žymėjimo* reakcijų fiksuotojas, jis sugeba įvertinti savo veiksmus, remdamasis savojo *Pats* koncepcija, atmesdamas ar pripažindamas aplinkinių sprendimus, galinčius daryti įtakos savęs supratimui (2;153).

Socializacija ir socialiniai vaidmenys

Socializacija ir socialiniai vaidmenys – dvi svarbios temos, kurios padeda priartėti prie deviantinio elgesio genezės. Socialinis elgesys atsiranda įgyjant socialinę patirtį, ją aktyviai atkuriant individo veiklos ir bendravimo procese(socialinis elgesys nėra įgimtas). Sėkmingą socializaciją lemia tokie veiksniai kaip kitų lūkesčiai, elgesio keitimasis ir konformizmo siekimas. Deviantai ir konformistai vaidina įvairiausius socialinius vaidmenis, kurie skatina individus, turinčius statusą, *Pats* savivoką ir savo gabumus, prisitaikyti prie referentinių grupių lūkesčių.

Į visuomenę galime žiūrėti kaip į tarp savęs susietų statusų visumą, kur individai vaidina savo vaidmenis – vieni vaidmenys yra pagrindiniai, kiti - pagalbiniai, vieni iš jų susiję su idealais, o kiti - kasdieniais. Individo socialiniai vaidmenys yra susiję su statusu visuomenėje. Egzistuoja amžiaus tarpsnių, lyties, socialinių sluoksnių, profesinių, šeimos ir kiti vaidmenys. Manoma, kad socializacija, vaidmenų keitimas vyksta visą individo gyvenimą, t.y. kiekviename naujame gyvenimo cikle yra įgyjami vis nauji

vaidmenys, o senieji tampa nebeaktualūs. Šis procesas veikia mokymosi paskatas (mokomasi didesnėse arba mažesnėse grupėse, kurios, savo ruožtu, yra daugiaspektės vaidmenų sistemos). Grupių nariai gali keistis, bet grupės išlieka (pvz., paauglių gaujose lyderio ar kiti būtini vaidmenys išlieka kintant gaujų nariams). Vaidmenų ryšiai grupės viduje parodo jos narių padėties santykius. Taigi deviantinis elgesys daugeliu atvejų yra tiesioginė vaidmens raiška (pvz., agresyvi poza, žargono vartojimas, savižudybės, nesaikingas alkoholio ar narkotikų vartojimas, nepagarba “kvailio” pasaulio simboliams). Visa tai gali būti prielaida įsitvirtinti pirminei funkcijai (4;99). Antai vagių socialinį statusą lemia jų techniniai sugebėjimai, ryšiai, finansinė padėtis, įtaka, manieros, profesinės žinios, paprastų nusikaltėlių, žurnalistų, teisėsaugos sistemos pareigūnų požiūris į juos. Įgavę statusą, jie tampa priklausomi nuo “scenarijaus” ar paties vaidmens, kuris iškelia pakankamai aiškius reikalavimus. Be abejo, aktualų elgesį dažnai lemia ne tik “scenarijaus” reikalavimai, bet ir skirtinga kitų žmonių įtaka ar unikalūs individo patyrimas. Kai kurie asmenys vaidina daugiau vaidmenų negu kiti, sukeldami įtampą. Ši įtampa kyla dėl daugelio priežasčių: gali būti neaiškus vaidmens turinys, dėl to individas nežino ko iš jo tikimasi, jį užgriūva “vaidmenų perkrova”, nes tenka “vaidinti” per didelį skaičių vaidmenų; vieni vaidmenys prieštarauja kitiems. Šis vaidmenų gausumas ir prieštaringumas moderniose miestų visuomenėse yra viena iš priežasčių, kurios nulemia socialinių deviacijų gausumą.

Deviantinis elgesys gali būti tyrinėjamas pasitelkus *vaidmenų teorijos* kategorijas, nes ši teorija suteikia keletą galimybių: 1) padeda apibrėžti įvairiausius skirtingus veiksmus vartojant gana aiškias kategorijas ar gyvenimo stiliaus sampratą (“homoseksualas”, “lesbietė”, “nar-

komanas”, “vagis”, “alkoholikas”); 2) deviantinis vaidmuo suteikia prasmę sąveikos situacijoms; 3) deviantiniai vaidmenys teikia tyrinėtojams galimybę pertvarkyti sudėtingą ir skirtingą elgesį pagal stereotipines vaidmenų versijas; 4) deviantinis individas tobulina *Pats* koncepciją, remdamasis atrenkamuoju susitapatinimu su deviantiniais vaidmenimis, atsisakydamas arba užslopindamas konformistinius vaidmenis. Kai aplinkiniai žmonės pradeda akcentuoti deviantinius asmens vaidmenis, darosi sunku paneigti nuomonę, kad panašūs nukrypimai sudaro jo identiškumo esmę. Individas sunkiai gali pakeisti jam skirtą statusą ar vaidmenį (1;34). Nebesvarbu, ar individas vaidina jam skirtą vaidmenį ar ne, jo elgesį visuomenė ir toliau interpretuos pagal suteiktą statusą. Pvz., buvusio kriminalinio nusikaltėlio elgesį bendruomenė interpretuos kaip nusikalstamą, nors asmuo gali dėti didžiules pastangas siekdamas prisitaikyti prie normų. Šio aplinkinio spaudimo rezultatai, kaip rodo praktika, būna įvairiausi. L. Wilkinsas knygoje *Social deviance* vartoja deviacijos stiprinimo sąvoką, kuri nurodo galimybę atsirasti pradinei deviacijai (dėl aplinkinių ažiotažinės reakcijos į ją ir *etikečių klįjavimo* efekto ši deviacija darosi vis reikšmingesnė).

Remdamiesi E. Lemerto darbe *Social pathology* įvardintu skirtumu tarp pirminės ir antrinės deviacijos, t. y. tarp pirminio elgesio, kuris gali kilti dėl įvairiausių priežasčių, ir simbolinės *Pats* ir socialinių vaidmenų reorganizacijos, kurią gali sukelti visuomenės reakcija į normų pažeidimus, deviantus sąlygiškai galima suskirstyti į pirminius ir antrinius (9; 75-76). Individas gali atlikti atskirus deviantinius veiksmus ir vaidmenis, tuo pat metu išlaikydamas konvencinį statusą. Toks deviantinis elgesys ir apibrėžia *pirminę deviaciją*, t.y. individo įvykdyti deviantiniai veiksmai yra laikomi racionaliais ir suvokiami kaip socialiniu

požiūriu priimtinių vaidmenų atliekama funkcija. Pvz., politikas gali paimti kyšį ar universiteto profesorius gali turėti neurotinį polinkį. Šiais atvejais nei pats individas, nei aplinkiniai asmenys nemany, kad jis labai peržengė konvencinius vaidmenų reikalavimus. Jeigu deviantinis veiksmas nepadaro esminio poveikio individo *Pats* esybei, arba nesuteikia deviantinio vaidmens, tokį individą vadiname *pirminiu deviantu*.

Ir atvirkščiai, antrinių deviantų bruožai susiformuoja tada, kai deviantiniai vaidmenys susyja su ryškesniais deviantais. Visa tai apibrėžia *individo žymėjimo* efektas. Pvz., „slaptieji“ homoseksualai gali pradėti dažnai lankytis homoseksualų baruose ar kitose susirinkimų vietose; narkomanai – įsilieti į narkomanų subkultūrą, imantis kyšius politikas – į politinės mašinos nešvarius žaidimus. Susitapatinimą su deviantinių subkultūrų grupėmis gali paskatinti asmens suėmimas, įkalinimas, paskelbimas psichiniu ligoniu, kitų formalių ar neformalių sankcijų, kurios stigmatizuoja asmenį, taikymas. Tuos individus, kurių ankstesnė socializacija vyko kaip konvencinė, stigmatizacijos efektas veikia stipriau nei tuos, kurių socializacija buvo grindžiama remiantis deviantinėmis normomis ir vertybėmis.

Priklausomybė organizuotai deviantų grupei devianto karjerai yra svarbi dėl šių priežasčių: šios grupės linkusios laikyti racionaliomis savo pozicijas kur kas labiau nei atskiri individai; jos apmoko savo narius efektyviai veikti. Individai, kurie pateko į organizuotą ir įteisintą deviantinę grupę, labiau linkę tęsti savo deviantinę veiklą. Antrinis deviantas modeliuoja savo elgesį siekdamas dalyvauti deviantinėje subkultūroje, numato būtinus sugebėjimus ir motyvus leidžiančius tęsti šią veiklą ir išvengti stigmatizacijos bei suėmimo. Be šių efektų, antrinė deviacija suteikia individams ir

sugebėjimą sumažinti visuomenės priskirtą devianto *stigmą*.

Toksai homoseksualo „įteisinimas“ labai rizikingas, nes gali sugriauti jo buvusį gyvenimo būdą ir profesinę karjerą. Kita vertus, toks elgesys išlaisvina jį nuo pareigos vesti ir būti tėvu, atleidžia nuo privalomų heteroseksualių santykių ir padeda susirasti homoseksualių partnerių.

Antrinės deviacijos kategorija yra naudinga, nes padeda tyrinėti įvairiausius deviantinio elgesio tipus, atskleisti jų genezę, t.y. parodyti kaip šie tipai atsiranda: 1) deviantinėse subkultūrose; 2) dėl stigmatizacijos proceso; 3) dėl bendrų pastangų. Iki šiolei nėra vieningos nuomonės, kuri apibrėžtų priežastis, lemiančias pirminės deviacijos peraugimą į antrinę. Viena iš versijų, kurią pateikė E.Lemert'as, schemiškai pažymi specifinius pirminės deviacijos peraugimo į antrinę etapus: 1) pirminė deviacija; 2) socialinės nuobaudos; 3) tolimesnė pirminė deviacija; 4) griežtesnės nuobaudos ir atmetimas; 5) tolimesnė deviacija, kurią stiprina kerštas socialinių bausmių skyrėjams ir vykdytojams; 6) krizė pasiekia visuomeninės tolerancijos ribas, deviantas stigmatizuojamas; 7) tolimesnis deviantinio elgesio stiprinimas, kurį sukelia negatyvi asmens reakcija į nuobaudas ir stigmatizaciją; 8) visiškas deviantinio statuso priėmimas (9; 77). Ši schema, be abejo, tik iš dalies atspindi šį sudėtingą procesą, nes daugelis tyrimų atskleidė, kad tapimas antriniu deviantu nebūtinai yra susietas su formalių ar neformalių institucijų skiriamomis nuobaudomis, kad perėjimas nuo pirminės prie antrinės deviacijos yra komplikotas procesas, kuris pilnas įvairiausių atsitiktinumų.

Tyrimo problemos

Deviantinio elgesio pavyzdžiai dažnai buvo ir tebėra vertinami remiantis tiriančiojo

normomis ir vertybėmis. Sąvokos „žiaurus“, „amoralus“, „brutalus“ ir pan. priskiriamos tiems individams, kurie veikusiai savo elgesį vertina remdamiesi visai kitomis kategorijomis, suteikdami jam visai kitas prasmes. Dažnai deviantai nepakankamai vertinami kaip natūrali socialinio gamtovaizdžio dalis, kurią galima jausti ir pažinti. Šis deviantų „pažinimas“, žinoma, yra problemiškas, nes jų elgesys sukrečia stebėtojo kasdienines moralines schemas ir normas. Pastebima ir kita tendencija, kuri romantinėmis spalvomis piešia deviantinio elgesio stilių, įvertindama jį kaip „vertingą“, „jaudinantį“. Paprastai tokių deviantinio elgesio vertinimą pateikia žmonės, kurie niekada nėra buvę tuo, ką jie atvaizduoja savo scenarijuose ar romanuose.

Kartais ima atrodyti, kad 1950-1960-aisiais metais susiformavusi skeptiška *etikečių klijavimo* teorijos revoliucija, skirta įveikti ortodoksinei kriminologijai, traktuojančiai deviaciją kaip nedviprasmišką reiškinį (paaiškinamą kaip individualios psichologijos ar net genetinio paveldimumo produktą), Lietuvai darė menką įtaką. Kitaip tariant, dažnai keliame tik motyvacijos ir elgsenos klausimus: „kodėl jie tai padarė?“, „kokie žmonės jie yra?“, „ar galima jiems uždrausti vėl taip elgtis?“ *Etikečių klijavimo* teorijos šalininkai deviacijos proceso

tyrimui pritaiko naują reliatyvizmą, sutelkdami dėmesį į tuos klausimus, kurie anksčiau paprasčiausiai buvo ignoruojami: „kodėl egzistuoja tam tikra taisyklė, kurios pažeidimas sukuria deviaciją?“, „kokie procesai lemia patį devianto įvardijimą ir sankcijų jam taikymą?“, „kokius padarinius individui ir visuomenei turi šių sankcijų taikymas?“ (5;273). Šių problemų nagrinėjimas tikrai praturtintų mūsų požiūrį į deviaciją. Kita problema yra ta, kad daugelis deviantinio elgesio tyrinėtojų turi menką ryšį su deviantiniu pasauliu, todėl visapusiškas šio reiškinio tyrimas vyksta sunkiai. Tai, kad tyrinėtojas remiasi tais pačiais apibrėžimais, kuriuos pateikia deviantas, nereiškia, kad jis susitapatina su subjekto situacijos apibrėžimais; tyrinėtojo tikslas - pagrįstai atskleisti devianto požiūrį į pasaulį. Deviantų pasaulis turi savus esminius dėsnius, pasitenkinimus ir prasmes, kurias privalo perteikti mokslininkai. Tokio požiūrio pavyzdys yra tinkamai nusakytas H.Beckerio knygoje *Outsiders*, kurios pavadinimas tiksliai apibrėžia abi puses, t.y. kad deviantai yra ne tik „kitapusiniai“, bet ir konvenciški asmenys, jeigu juos vertinsime deviantinės subkultūros žmonių akimis. Toks problemos suvokimas padeda išsamiau atskleisti ne tik deviantinio asmens, bet ir viso reiškinio perspektyvas.

Literatūros sąrašas

1. Becker H. Outsiders: Studies in the sociology of deviance. N.Y. 1963.
2. Blumeris H. Simbolinio interakcionizmo metodologinės nuostatos.- Sociologija. Mintis ir veiksmai. Klaipėda, 1998/2.
3. Clinard M. Sociology of deviant behavior. N.Y. 1979.
4. Cohen A. Deviance and control. N.Y. 1966.
5. Dictionary of Sociology. Oxford. 1994.
6. Durkheim E. The normal and the pathological.- In: Theories of deviance. Illinois. 1994.
7. Eysenck J. Crime and personality. - In: Clinical criminology: Theory, research and practice. 1990.
8. Foucault M. Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas. Vilnius. 1998.
9. Lemert E. Social pathology. N.Y. 1951.
10. Lemert E. Primary and secondary deviation.- In: Delinquency, crime and social process. N.Y. 1969. p. 603-609
11. Matza D. Becoming deviant. N.Y. 1969.
12. Mead G. Savimonė.- Sociologija. Mintis ir veiksmai. Klaipėda, 1998/2.
13. Menard S. A developmental test of Mertonian anomie theory.- In: Crime and delinquency. 1995. p. 136-175.
14. Merton R. Criminology.- In: Criminology. Beverly Hills. 1997. p. 517-525.
15. Merton R. Socialinė struktūra ir anomija.- Sociologija. Mintis ir veiksmai. Klaipėda, 1997/1.
16. Pampel F. National context, social change, and sex differences in suicide rates.- In: American sociological review. 1998. p. 744-764.
17. Suslavičius A. Socialinė psichologija. Vilnius. 1998.
18. Sutherland E., Cressey D. A sociological theory of criminal behavior.- In: Delinquency, crime and social process. N.Y. 1969, p. 426-432.
19. Sutherland E., Cressey D. Criminology. Philadelphia. 1970.
20. Thorlindsson T., Bjarnason T. Modeling Durkheim on the micro level: A study of youth suicidality. - In: American sociological review. 1998, p. 94-110.
21. Traub S., Little C. Theories of deviance. N.Y. 1994.
22. Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. Vilnius. 1997.
23. Winfree T., Backstrom T. Social learning theory, self-reported delinquency, and youth gangs.- In: Youth and society. 1994, p. 147-177.